

Şahdağ Milli Parkının Pirqulu Dövlət Təbiət Qoruğu Ərazisində Mühafizə Olunan Məməlilər

C.Ə. Nəcəfov*, X.C. Yusufova

Azərbaycan Tibb Universiteti, Bakıxanov küçəsi, 23, Bakı 1022, Azərbaycan;

*E-mail: canbaxish@gmail.com

Məqalə Şahdağ Milli parkının Pirqulu Dövlət Təbiət Qoruğu ərazisində qorunan məməli heyvanların ekoloji vəziyyətinə həsr olunub. Son illər onların bəzilərinin sayının azalması müəyyənləşdirilmişdir. Buna səbəb ilk növbədə antropogen amillər, ilk növbədə, qanunsuz ovlar, insanların həmin heyvanların areallarını tutması, ayrı-ayrı illərdə isə təbiət hadisələri, o cümlədən qida çatışmamasıdır. Ərazinin teriofauna baxımından biomüxtəlifliyini qorumaq üçün mövcud fəaliyyət proqramı ilə yanaşı, daha effektiv təkliflər də verilmişdir.

Açar sözlər: Teriofauna, ayı, vaşaq, köpkər, tirəndaz, maral, cüyür, yarasa

GİRİŞ

Pirqulu Dövlət Təbiət Qoruğu Böyük Qafqazın cənub-şərq hissəsində Azərbaycanın Şamaxı rayonunun ərazisində yerləşir. Qoruq 1968-ci ilin 25 dekabrında yaradılıb, ilkin olaraq ərazisi 1521 hektar, 2003-cü ildə isə genişləndirilərək 4274 hektara çatdırılıb. Respublika Prezidentinin sərəncamı ilə 2006-cı ildən qoruğun ərazisi Şahdağ Milli Parkın ərazisinə birləşdirilib. Qoruğun yaradılmasında başlıca məqsəd ərazinin flora və faunasını zənginləşdirmək, sayı azalmağa olan canlıların, o cümlədən məməlilərin qorunmasını təmin etməkdir. Lakin, son illər müşahidə olunan antropogen müdaxilələr, xüsusilə quruculuq işləri, eləcə də əhalinin demografik dəyişmələri həm havanın çirklənməsinə, həm də ərazinin fauna və flora elementlərinə ciddi təsir göstərir. Qoruq ərazisində bəzi məməlilərin, məsələn, Hindistan tirəndazı (*Hystrix indica* K., 1792), qonur ayı (*Ursus arctos* L., 1758), nəcib maral (*Cervus elaphus* L., 1758), Avropa cüyürü (*Capreolus capreolus* L., 1758), Qafqaz köpgəri (*Rupicapra rupicapra caucasica* L., 1758) və vaşaqın (*Lynx lynx* L., 1758) sayı getdikcə azaldığından qırmızı kitaba salınıblar (Azərbaycan Respublikasının Qırmızı Kitabı, 2013). Digər tərəfdən istər qoruq yaradıldıqdan əvvəl və istərsə də müasir dövrimizdə Pirqulu Dövlət Təbiət Qoruğunun ərazisi teriofauna baxımından kimsə tərəfindən öyrənilməyib.

Məməli heyvanlar biosenozun trofiki əlaqələrində və ekoloji tarazlığın nizamlanması xüsusi yer tuturlar. Təqdim olunan mövzunun az öyrənilməsinə və ərazinin ekoloji vəziyyətini qiymətləndirmək üçün Şahdağ Milli Parkın Pirqulu Dövlət Təbiət Qoruğunda mühafizə olunan məməli heyvanların say dinamikasının dəyişməsinə və müasir vəziyyətini öyrənməyi qarşıya məqsəd qoyduq.

MATERIAL VƏ METODLAR

Tədqiqatlar 2013-2014-cü illərdə Şahdağ Milli parkın keçmiş Pirqulu Dövlət Təbiət Qoruğunun ərazisində aparılıb. İlin müxtəlif fəsilələrində ekspedisiyalar təşkil olunmuş, məməlilərin ekskrementlərinə, ləpirlərinə, yuvalarına və digər bioekoloji göstəricilərinə görə növ tərkibi müəyyənləşdirilib. Digər tərəfdən yerli əhali ilə sorğular keçirilmiş və yırtıcı məməlilərin ilin fəsillərinə uyğun olaraq etiologiyası öyrənilmişdir. Məməlilərin növ tərkibi Kuznesova (1975), Karaseva, Telsina (1996) və Şvars və b. (1968) görə təyin olunmuşdur, eləcə də Karpenko (2012) və Elina və Pulyayev (2005) əsərlərində göstərilən metodikalardan istifadə olunmuşdur.

NƏTİCƏLƏR VƏ ONLARIN MÜZAKİRƏSİ

Respublikamızın cənubi-qərb hissəsinin məməlilər faunası X.M.Ələkperov (1966), tərəfindən öyrənilmişdir lakin, ümumilikdə şimal və cənub hissələrinin teriofaunası çox zəif öyrənilib, ayrı-ayrı qoruqların məməli tərkibi isə kimsə tərəfindən öyrənilməmişdir. Xüsusilə müasir ekoloji dəyişmələr fonunda qorunan heyvanların bioekoloji durumu daha çox maraq doğurur və öyrənilməsinin aktuallığını ortaya qoyur. Təsadüfi deyil ki, yaxın və uzaq xarici ölkələrdə bəzi heyvanların sayının azalmasını nəzərə alaraq Beynəlxalq səviyyədə qoruqlar, milli parklar salınmaqla onların nəslinin kəsilməsinin qarşısının alınması yönündə müxtəlif tədbirlər görülür (<http://www.yuga.ru/news/128257>; <http://turtle4u.biz/nauchnye/182-proekt-po-izucheniyu-i-okhrane-sredizemnomorskoy-cherepakhi-testudo-graeca-nikolskii-na-zapad-nom-kavkaze>). Məsələn, Rusiyanın Krasnodar

vilayətinin “Gəlincik” deyilən ərazisində Heyvanların Qorunması Beynəlxalq fondunun (International Fund for Animal Welfare – IFAW) dəstəyi ilə “Diqqət, tısbağalar” layihəsi əsasında aralıqdənizi tısbağalarını öyrənmək və qorumaq məqsədilə xüsusi təsərrüfat yaradılıb. Bu baxımdan bizim qoruqların və Milli parkların da fauna tərkibinin öyrənilməsi - dəqiqləşdirilməsi və həmin heyvanların qorunması istiqamətində işlərin aparılmasına ehtiyac duyulur.

Şahdağ Milli parkın Pirqulu Dövlət Təbiət Qoruğunun ərazisi ekoloji xüsusiyyətlərinə, relyefinə, iqliminə, fauna və flora tərkibinə görə respublikamızın digər qoruqlarından xeyli fərqlənir. Pirqulu qoruğunun özünəməxsusluğunu nəzərə alaraq oranın məmlilələrini müvafiq dəstələr üzrə verməyi məqsəduyğun hesab edirik.

Təkamül baxımından respublikamızın teriofaunasında rast gəlinən məmlilələrin daha primitiv nümayəndələri həşaratyeyənlər (*Insectivora*) dəstəsinə aiddir. Bu dəstənin *Erinaceidae* fəsiləsinin həqiqi kirpi yarımfəsiləsinin (*Erinaceinae*) adı və yaxud Avropa kirpisi - *Erinaceus europaeus* L., 1758 və qulaqlı kirpi cinsinin (*Hemiechinus*) qulaqlı kirpi *Hemiechinus auritus* Q., 1770, növləri ərazidə geniş yayılıblar. Bu heyvanlar həşaratlarla yanaşı müxtəlif xırda gəmirici, sürünən, torpaqda yuva quran quşların yumurtaları və balaları, ölmüş xırda heyvan cəsədləri və eləcə də bitki mənşəli qidalarla qidalanırlar. Onların çoxu bilmə hissi güclü inkişaf etdiyindən ölmüş heyvan cəsədlərinin asanlıqla tapırlar. Təəsüflər olsun ki, kirpilər də insanlar tərəfindən ovlanıb yeyilir, onların əti bir çox xəstəliklərin müalicəsində, xüsusilə qurdqovucu xassəyə malik olduğundan xalq təbabətində geniş istifadə olunur. Saylarının azalmasına səbəb antropogen amillərlə yanaşı, təbii düşmənlərinin çox olması və maqistral yollarda qəza nəticəsində maşınların altında qalaraq məhv olmasıdır.

Şahdağ Milli parkın Pirqulu Dövlət Təbiət Qoruğunun ərazisində yarasalar (*Chiroptera*) dəstəsinin nümayəndələri də geniş yayılıblar, hətta onların bir neçəsi artıq Azərbaycanın Qırmızı kitabına da salınıblar (Azərbaycan Respublikasının Qırmızı Kitabı, 2013). Bu dəstənin nümayəndələri gecə həyatı keçirən məmlilələrdir. Nalburunlar (*Rhinolophidae*) fəsiləsinin kiçik nalburun (*Rhinolophus hipposideros* B., 1800) növü Böyük Qafqazın qoruğun ərazisinə düşən biotoplarında xeyli yayılıblar, əsasən də daqlıq və meşəlik ərazilərdə, yaşayış massivlərində tez-tez rast gəlinir, ancaq son illər sayı azaldığından qorunması məsləhət bilinib. Yarasalar dəstəsinin qorunması nəzərdə tutulan növlərdən biri də hamarburunlar (*Vespertilionidae*) fəsiləsinə aid olan Üçrəng gecə şəbərəsidir (*Myotis emarginatus* G., 1806). Bu növ çox müxtəlif biosenozlarda, eləcə də köhnə-dağılmış tikililərdə,

yeraltı mağaralarda məskunlaşıblar. Fəsilənin başqa bir növü Avropa enliqulaqıdır (*Barbastella barbastellus* S., 1774). Rəhmatulinanın (2005) məlumatına görə bu yarasalar respublikanın daqlıq meşəlik ərazilərində, o cümlədən tədqiq etdiyimiz Pirqulu dövlət təbiət qoruğunun ərazilərində oturaq növ kimi ağaclarda yaşaması ilə xarakterizə olunurlar. Lakin onlar gündüzlər qədim tikililərin çardağında, qəzalı divarların yarıqlarında, dağılmış binaların qapı və pəncərələrinin mümkün olan oyuqlarında gizlənilirlər.

Şahdağ Milli parkın Pirqulu Dövlət Təbiət Qoruğunun və ona söykənmiş ərazilərində gəmiricilərin (*Rodentia*) dəstəsinin bir çox növləri geniş yayılıblar. Bunların əksəriyyəti çoxsaylı olduğundan, başqa sözlə növün nəslinin kəsilmə ehtimalı olmadığından qorunma təhlükəsi də qeyd olunmur. Ancaq gəmiricilər içərisində tirəndazlar (*Hystricidae*) fəsiləsinin Hindistan tirəndazı (*Hystrix indica* K., 1792) təkə qoruq ərazisində deyil, eləcə də ona söykənən biotoplarda qorunması məsləhət bilinir. Xalq arasında bu heyvanlara oxlu kirpi də deyilir (Şək. 1). Hindistan tirəndazı müxtəlif tərkibə malik olan meşə-kolluq, daqlıq və dağətəyi landsaftlarda yayılıblar. Onlar bir qayda olaraq həm düzəltiyi yuvalarda, həm də porsuq, tülkü yuvalarında, eləcə də qayaların altında olan boşluqlarda və insanların yaşadığı ərazilərin yaxınlığında yaşayırlar.

Şəkil 1. Hindistan tirəndazı (Oxlu kirpi)

Tirəndazlar gecə həyat tərzini keçirirlər, ilin müxtəlif fəsilələrində müxtəlif qidalarla qidalanırlar, belə ki, yayda və payızda mədəni və yabanı bitkilərin meyvələri və toxumları, qışda bitkilərin kökümsovları və ağac bitkilərinin qabığı ilə, yazda isə ot bitkiləri, soğanaqlar, kökümsovlarla qidalanırlar. Cinsi yetkinliyə iki yaşında çatırlar, ildə bir dəfə bala verirlər, adətən 2-4 ədəd açıq gözlü və yumşaq iynəli bala dünyaya gətirirlər. Bu heyvanlar kəndlərdə boctanlara girərək qarpız, yemiş, xiyar, pomidor, kartof və s. kimi meyvə və tərəvəz bitkilərini

yediindən kənd təsərrüfatına ziyan vururlar, ona görə də insanlar tərəfindən tez-tez məhv edilir.

Yırtıcılardan (*Carnivora*) dəstəsindən Pirqulu Dövlət Təbiət qoruğunda mühafizə olunan ayılar (*Ursidae*) fəsiləsinin qonur ayı (*Ursus arctos* L.,1758) növüdür (Şək. 2). Ekoloji tarazlığın kəskin pozulması və antropogen amillərin təsirinə bu heyvanların da arealı daralmaqdadır. Elə bu səbəbdən 2013-2014-cü illərdə qonur ayı qida çatışmamazlığından insanların yaşadığı kəndlərə gələrək kənd təsərrüfatı heyvanlarına, bəzən isə hətta insanlara belə hücum edirlər. Qeyd etməliyə ki, qonur ayının sayının azalmasına başqa səbəblər kimi qoruq ərazisində brokonerlərin qeyri qanuni bunları ovlaması, bir çox hallarda isə körpə balalarının tutulması və ekzotik heyvan kimi iaişə obyektlərinin qarşısında saxlanmasıdır. Göstərilən səbəblərin qarşısının alınması vaxtı çoxdan çatıb və əlaqədar orqanların fəaliyyətə başlaması qaçılmazdır, vacibdir.

Şəkil 2. Şahdağ Milli parkında qorunan qonur ayı

Yırtıcılar dəstəsinin dələlər (*Mustelidae*) fəsiləsinin meşə dələsi (*Martes martes* L.,1758) növü dağ meşələrində və qaraqıruq gölcik (*Mustela erminea* L.,1758) isə qoruq ərazisinə söykənən yüksək dağlıq və Rusiya ərazisinə söykənən biotoplarda rast gəlinir, lakin bu heyvanları qoruq ərazisinin nisbətən aşağı yaruslarında, xırda gəmiricilər yayılan ərazilərdə də müşahidə etmək mümkündür. Şahdağ Milli Parkın Pirqulu qoruğu ərazisində mühafizə olunan və sayı azalmaqda davam edən yırtıcı növlərindən biri də pişiklər (*Felidae*) fəsiləsinin vaşaq (*Lynx lynx* L.,1758) növüdür. Bu heyvanlar həm meşəli, həm də kolluq, qayalıq biotoplarında yaşayırlar, respublikamızın başqa ərazilərində də yayılıblar, təəssüf ki, dəqiq sayı bilinmir.

Tədqiqat aparılan Milli parkın Pirqulu Dövlət Təbiət Qoruğunun ərazisində yayılan məməlilərdən biri də cütdırnaqlılar dəstəsinin (*Artiodactyla*), boşbuynuzlular (*Bovidae*) fəsiləsinin Qafqaz köp-

gəridi (*Rupicapra rupicapra caucasica* L.,1758) növüdür. Bu heyvanlar meşə qurşağının yuxarı hissələrində, sıldırım qayalıqlarda yaşayırlar, lakin ədəbiyyat məlumatlarına (Quliyev 2008) əsasən dəniz səviyyəsindən 600-700 m, yüksəklikdə olan dağətəyi ərazilərdə də rast gəlinir. Bu heyvanlar cinsi yetkinliyə 1,5-2,0 yaşında çatırlar, boğazlıq müddəti 160-170 gün çəkir, əksərən bir, nadir hallarda isə iki bala doğur. Ot, kol, enliyarpaqlı bitkilərin yarpaq və yumşaq zoğları ilə qidalanırlar. Qafqaz köpgəri də brakonerlərin əsas obyektləri olduğundan son illər sayı kəskin azalmaqdadır, mühafizə tədbirlərini gücləndirmək məqsədəuyğun olardı.

Şahdağ Milli parkın cütdırnaqlılar dəstəsinin marallar fəsiləsinin (*Cervidae*) nəcib maral (*Cervus elaphus* L., 1758) növünün sayı ildən ilə azalmaqdadır. Quliyevin (2008) məlumatına əsasən hazırda respublikamızın ümumi ərazisində 750-880 baş nəcib maral qalıb (Şək. 3).

Şəkil 3. Nəcib maral

Bu heyvanlar etiologiya və adaptasiya olunma baxımından çox plastiki, ona görə də müxtəlif landşaftlarda yaşamaq qabiliyyətinə malikdirlər, adətən yay fəslində günün sərin vaxtlarında qidalanırlar - otlayırlar, günün isti vaxtlarında isə istirahət edirlər, qida mənbəyi tükəndikdə isə miqrasiya edirlər. Cinsi yetkinliyə dişilər 2, erkəklər isə 4-5 yaşında çatırlar, boğazlıq 7-9 ay çəkir, bir, nadir hallarda isə iki bala doğurlar. Nəcib maralın yalnız erkək fərdlərində buynuzları olur. Onları sayının azalma səbəbini alimlər iki qrupa ayırırlar: birinci səbəb kimi düşmənlərinin çoxluğu, bəzi illərin quraqlı keçməsilə əlaqədar qida mənbəyinin kəskin azalması, qısırlıq və müxtəlif xəstəliklər, o cümlədən parazitər xəstəliklər; ikincisi antropogen amillərdir, onlara misal kimi brokonerliyi, insanların nəcib maralın yaşayış areallarında apardığı müxtəlif təsərrüfat fəaliyyətləri (ərazilərin kənd təsərrüfatı heyvanları ilə otarılması, otlaqların biçilməsi, kartof və s kimi tərəvəz bitkilərinin əkilməsi).

Şəkil 4. Avropa cüyürü

Nəcib maralın sayının artırılması və qorunmasını təmin etmək məqsədilə onların bioekologiyasını elmi əsaslarla öyrənmək və əlavə tədbirlər planı həyata keçirmək vacibdir.

Cütdırnaqlılar dəstəsi marallar fəsiləsinin Şahdağ Milli parkında qorunan və Pirqulu Dövlət Təbiət qoruğu ərazisində rast gəlinən növlərindən biri də Avropa cüyürüdür (*Capreolus capreolus* L., 1758). Respublikamızın bəzi bölgələrində bu heyvanlar əlik kimi də adlanır.

Bu heyvanların da sayı son illər xeyli azalıb (Şək. 4). Azalmaya səbəb yenə də brokonyerlərin qaunsuz ovlaması, təbii düşmənləri, təbii fəlakətlər, və s. Onlar dəniz səviyyəsindən müxtəlif yüksəklikdə olan meşə zolaqlarında qrup halında olmaqla yaşayırlar, qida mənbəyinin azalması ilə əlaqədar olaraq şaquli və vertikal istiqamətdə miqrasiya edirlər, susuzluğunu təmin etmək məqsədilə günün müxtəlif vaxtlarında, əsasən də gündoğan zaman bulaqlara və dağ-meşə çaylarına gedirlər. Dişilər iki yaşında, erkəklər isə üç yaşında cinsi yetkinliyə çatırlar, boğazlıq dövrü 9-10 ay olur, bala vermə yaz aylarına təsadüf edir.

Şahdağ Milli parkın Pirqulu Dövlət Təbiət qoruğunun ərazisi məməli heyvanlarla zəngindir, lakin son illər burada aparılan bir sıra quruculuq işləri təbiətə və onun fauna tərkibinə ciddi təsir göstərməkdədir. Müəyyən edildi ki, tədqiq olunan ərazidə yarasalar dəstəsindən kiçik nalburun, gecə şəbərəsi və Avropa enliqulağı, gəmiricilərdən Hindistan tirəndazı (oxlu kirpi), yırtıcılardan qonur ayı, meşə dələsi, qaraquryuq gəlincik və vaşaq,

cütdırnaqlılardan isə nəcib maral, Qafqaz köpgəri və cüyür kimi məməlilərin sayı azalma istiqamətində gedir. Milli parkın biomüxtəlifliyini saxlamaq məqsədilə qoruq ərazilərinə ev heyvanlarını buraxmamaq, qanunsuz ovun qarşısını kəskin sürətdə almaq lazımdır. Yay quraqlıq keçən illərdə, eləcə də sərt qış aylarında vəhşi heyvanları qida ilə təmin etmək məqsəduyğun olardı. Nəhayət qoruq işçiləri ilə, xüsusilə yegerlərlə maarifləndirici iş aparmaq vacib şərtlərdəndir, bir çox inkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsindən istifadə etməklə qoruqlarda işləmək üçün ali məktəblərdə yüksək ixtisaslı kadr hazırlamaq vaxtı çatıb.

ƏDƏBİYYAT

Azərbaycan Respublikasının Qırmızı Kitabı (2013) Nadir və nəsli kəsiməkdə olan fauna növləri. Fauna. II nəşr. Bakı: 518 s.

Quliyev S.M. (2008). Azərbaycanın cütdırnaqlılar faunası. Bakı: Elm və təhsil, s. 105-130.

Алекперов Х.М. (1966) Млекопитающие юго-западного Азербайджана. Баку: 148 с.

Карасева Е.В., Тельщина А.Ю. (1996) Методы изучения грызунов в половых условиях. М.: Наука, 220 с.

Елина Е.Е., Пуляев А.И. (2005) К фауне мелких млекопитающих Буртинского участка заповедника «Оренбургский». *Сохранение биоразнообразия животных и охотничьих хозяйств России. Материалы научно-практической конференции*, М., с. 184-187.

Карпенко Н.Т. (2012) Редкие и исчезающие виды териофауны заповедника «Богданско-Баскунчакский». *Астраханский вестник экологического образования*, 121-126.

Кузнецов Б.В. (1975) Определитель позвоночных животных фауны СССР. Часть 3. Млекопитающие. М., Просвещение, 208 с.

Рахматулина И.К. (2005) Рукокрылые Азербайджана (Фауна, Экология, Зоогеография). Баку: CBS, с. 86-88.

Шварц С.С., Смирнов В.С., Бобринский Л.Н. (1968) Метод морфо-физиологических индикаторов. Свердловск: 346 с.

<http://www.yuga.ru/news/128257/>

<http://turtle4u.biz/nauchnye/182-proekt-po-izu-cheniyu-i-okhrane-sredizemnomorskoj-chere-pakhi-testudo-graeca-nikolskii-na-zapadnom-kavkaze.>

**Охраняемые Млекопитающие На Территории Пиркулинского
Государственного Заповедника Шахдагского Национального Парка**

Дж.А. Наджафов, Х. Дж. Юусуфова

Азербайджанский медицинский университет

Установлено что, на территории Пиркулинского Государственного Природного заповедника Шахдагского Национального парка под охраной находятся представители млекопитающих. Однако, в последние годы под воздействием разных экологических и антропогенных воздействий их численность резко уменьшается. Для того, чтобы увеличить численность этих млекопитающих, которые являются потенциально охраняемыми видами, кроме существующих мероприятий следует предпринимать дополнительные и более эффективные меры с целью сохранить биоразнообразие в данной территории.

Ключевые слова: *Терииофауна, медведь, рысь, олень, косуля, серна, дикобраз, рукокрылое*

**Protected Mammals In The Territory of the Pirculu
State Reserve of the Shakhdag National Park**

J.A. Nadjafov, X.J. Yusufova

Azerbaijan Medical University

The article discusses ecological conditions of the territory of the Pirculu State Reserve of the Shakhdag National Park. Recently the number of some protected mammals has been reduced. First of all it is caused by anthropogenic factors, illegal hunting, reducing distribution areas of animals, natural phenomena including nutrient deficiency. Along with the action program, more effective proposals were given to protect biodiversity of the territory in terms of teriofauna.

Key words: *Teriofauna, bear, trot, deer, roe, chamois, porcupine, cheiroptera*